

Analysis of the spacial sanctity of Dokkan-e Davood rock-cut tomb in Sarpol-e Zahab, Kermanshah in the religion of the Ahl-e Hagh*

Poorya Heydari Mehr¹ | Ali Asghar Salahshour² | Bahman Firoozmandi³

Abstract

The Sacred places have a common point in a function, and that is to include the holy thing, and architecture has long been the channel of expression of transcendent human thoughts, the manifestation of pure human feelings, and the origin of the realization of human perfection. The research data is collected through visiting and observing monument and ceremonies, as well as interviewing and studying documents belonging to a group known in Kermanshah province as Yaresan or Ahl-e Hagh. The Dokkan-e Davood rock-cut tomb, as a holy place where worship is performed daily, is a manifestation of a sacred and spiritual atmosphere that has long been praised and worshiped by the followers of Ahl-e Hagh. The sense of holiness is induced to the worshiper and followers of this religion and even to those who go there as visitors of this historical monument by

---

* Article history:

Received 27 December 2021

Received in revised form 4 September 2022

Journal of Iranian Studies, 21(42), 2022

Accepted 21 October 2022

Published online: 31 December 2022

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. (Corresponding author) PhD Student in Archeology, Department of Archeology, Faculty of Conservation and Restoration, Isfahan University of Arts, Isfahan, Iran. Email: poorya.hp1370@gmail.com
2. PhD Student in Archeology, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: aa.salahshour@ut.ac.ir
3. Professor, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: b.firoozmandi@ut.ac.ir

performing prayers and holding religious ceremonies next to it and its followers are constantly trying to give spirit and sanctity to this place by performing religious ceremonies. Holy as an abstract matter and its relationship with the real world is the most central discussion of this research which we try to express the concept of the holy thing and its manifestation in the Dokkan-e Davood rock-cut tomb as a sacred architecture with an overview of the nature of Ahl-e Hagh religion on which is a visible metaphor for the religious world, and what explains the sanctity of this place, regardless of its architectural appearance, refers to the holy thing. Therefore, we seek to answer this question by presenting historical reports: What is the relationship between the Dokkan-e Davood rock-cut tomb as a work of historical architecture and its sanctity? The data of this research is library-field studies and the research method and methodology of the text are descriptive-analytical, and narrative respectively.

1. Introduction

The human being has always been confronted with places throughout history, that somehow connected him to the transcendental world, and the sanctity has been felt and understood by him, and architecture has always been the context of this feeling and the place of communication with superhuman forces (Tarbiyatju and Eslami, 2008: 67). The sacred places are built in a special way in each ritual, and in architecture, they are in a very wide range in terms of form, space, proportions, scale, and materials, but they have a common point in a function, and that is to include the holy thing. The definition of a holy place is not separate from the concept of the holy thing. The sacred concept and its meaning undoubtedly go back to the realm of religion and define religion based on beliefs and related matters to the holy thing (Eliade, 2004: 249) and the history of religions is full of manifestations of the sacred: gods, myths, sacred objects and places

(Eliade, 2001: 23). Ahl-e Hagh, like other religions, is full of manifestations of the holy thing. In the religion of Ahl-e Hagh, "Dun be Dun" or "Dunadun" and the successive transmigration of the essence of God is filled with holiness the atmosphere of this religion, and Dunadun is the most obvious aspect of holiness for recognizing the holy thing in Ahl-e Hagh which we will analyze it in connection with the sanctity of Dokkan-e Davood, no independent research has been done on the relationship between the holy thing and the manifestation of holiness in the ancient places of Iran, especially Dokkan-e Davood rock-cut tomb, and this research can be the beginning of specialized research on monuments and sites such as the tomb of Cyrust the Great, Persepolis, Naghsh-e Rostam, and Takht-e Soleiman which hopes to facilitate such research the study of Iranian antiquities.

2. Methodology

The present study seeks to investigate the holy thing and its manifestation in the Dokkan-e Davood rock-cut tomb among the followers and believers of Ahl-e Hagh and has used field data, interviews, observation, and library resources to advance its goals. The data of this research is library-field studies and the research method and methodology of the text are descriptive-analytical, and narrative respectively.

3. Discussion

Ahl-e Hagh (Yaresan) is an Iranian religious group that has a theosophical approach and Sufi customs and beliefs that has followers among the various Iranian ethnic groups, including Kurds, Lors, and Turks, as well as outside Iran. In Ahl-e Hagh, cloth, and manifestation are called "Dun" and according to them, humans have particles of divine essence. These divine particles are present in the human body and are always circulating among the pious and chosen people, and this is called "transmigration" or "Dunadun". The

transmigration or manifestation of God in the appearance or Dun of human is one of the fundamental beliefs of the people of Ahl-e Hagh, which means the transmigration of the essence of God in the human. In the beliefs of Ahl-e Hagh, God has reincarnated them in seven appearances or seven pure persons, which are called "Haft Tan". Davood according to this research, who is known as "Davood Koswar" among the Ahl-e Hagh, is one of the "Haft Tan" who in the belief of Ahl-e Hagh is referred to as the "carter" or "circulator of the world" by Sultan Ishaq who was appointed as "torchbearer" to the general Ahl-e Hagh. According to Dunadun's thought, in a period, Davood reincarnates in Dun or Kaveh Ahangar appearance (in Ferdowsi's *Shahnameh*) and takes the name of Davood-e Ahangar. In fact, Kaveh Ahangar is the same as the holy Davood in the thought of Ahl-e Hagh, who differs only in time and body, but in the essence of existence has the same essence as Davood. What is common among the Ahl-e Hagh from the unwritten, Spoken, and mouth-to-mouth is that the relief carved on the wall of the Dokkan-e Davood rock-cut is considered a deity in worship and praise of Davood, and among the Ahl-e Hagh, and citing the offices of Ahl-e Hagh, they attribute this rock-cut tomb to Davood-e Ahangar and consider it sacred.

4. Conclusion

In this study, it was assumed that if a place is a place of religious activity or its purpose, then that place is sacred. The defects, filth, and uncleanness of daily life are eliminated in this place. The sanctity of this place is local and Dokkan-e Davood rock-cut tomb is considered sacred for the followers and believers of the religion of Ahl-e Hagh. The holy thing and its manifestation in everything has a deep and complex connection with the issue of "Dun be Dun" in the religion of Ahl-e Hagh. "Dun be Dun" and its connection with Dokkan-e Davood rock-cut tomb is also tied to the mythical issues of Iran, as it was stated that when Davood (one of the Haft

Tan in Ahl-e Hagh) appeared in the body of Kaveh Ahangar, in the role of the blacksmith to carve mountains and build Dokkan-e Davood rock-cut tomb. Based on what was said, the Dokkan-e Davood rock-cut tomb, as a holy place, has three characteristics and important roles for the followers and believers of Ahl-e Hagh:

- It is a kind of communication with God (holy thing).
  - The place of appearance and manifestation of God's power.
- This place acts as a tangible and visible icon of this material world, which is the manifestation of the holy thing, and this has created respect and praise for the followers of Ahl-e Hagh.

Keywords: Holy Thing, Holy Place, Dokkan-e Davood Rock-Cut tomb, Ahl-e Hagh, Davood.

How to cite: Heydari Mehr, P., Salahshour, A. A. & Firoozmandi, B. (2022). Analysis of the spacial sanctity of Dokkan-Davood in Sarpol-e Zahab, Kermanshah in the religion of the Ahl-e Hagh. *Journal of Iranian Studies*, 21(42), 107-140.
[Shttp://doi.org/00000000000000000000](http://doi.org/00000000000000000000)

واکاوی قداست مکانی گوردخمه دکان داود در سرپل ذهاب کرمانشاه در آیین اهل حق*

(علمی - پژوهشی)

پوریا حیدری مهر (نویسنده مسئول)^۱

علی اصغر سلحشور^۲

بهمن فیروزمندی^۳

چکیده

مکان‌های مقدس در یک کارکرد نقطه مشترکی دارند و آن در برگرفتن امر قدسی است و معماری از دیرباز بستر تبلور اندیشه‌های متعالی انسان، تجلی‌گاه احساسات ناب بشری و خاستگاه تحقق کمالات آدمیان بوده است. داده‌های پژوهش که از طریق بازدید و مشاهده اثر و مراسم مذهبی و نیز مصاحبه و بررسی اسناد گردآوری شده است، متعلق به گروهی است که در استان کرمانشاه با عنوان یارسان یا اهل حق شناخته می‌شوند. گوردخمه دکان داود به عنوان یک مکان مقدس که روزانه در آنجا به عبادت پرداخته می‌شود نمودی از فضایی مقدس و معنوی است که توسط پیروان اهل حق از دیرباز مورد ستایش و عبادت قرار گرفته است. حس قداست در این بنا با انجام نیایش و برگزاری مراسم مذهبی در جوار آن، به معنای واقعی به عبادت‌کننده و پیروان این آیین و حتی به کسانی که به عنوان بازدید کننده یک اثر تاریخی به آنجا می‌روند القا می‌شود و

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۱۳ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۲۹

DOI: 10.22103/JIS.2022.18767.2274

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۱، شماره ۴۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، صص ۱۰۷ - ۱۴۰

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر، اصفهان، ایران. رایانامه: poorya.hp1370@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: aa.salahshour@ut.ac.ir

۳. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: b.firoozmandi@ut.ac.ir

پیروان آن پیوسته در تلاش‌اند با انجام مراسم مذهبی، به این مکان روح و تقدس بدهند. قدسی به منزله امری انتزاعی و رابطه آن با جهان واقعیت، محوری‌ترین بحث این پژوهش است که سعی بر آن است تا با نگاهی اجمالی به ماهیت آیین اهل حق، به بیان مفهوم امر قدسی و تجلی آن در گوردخمه دکان داود به عنوان یک معماری قدسی بپردازیم که استعاره قابل‌رؤیت برای یک دنیای مذهبی محسوب می‌شود و آنچه قداست این مکان را تبیین می‌کند فارغ از ظاهر معماری آن، به امر قدسی اشاره دارد. بنابراین با ارائه گزارش‌های تاریخی در پی پاسخ به این سؤال هستیم که بین گوردخمه دکان داود به عنوان اثر معماری تاریخی و قداست آن چه نسبتی برقرار است؟ داده‌های این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای- میدانی و روش پژوهش و روش‌شناسی متن به ترتیب، توصیفی- تحلیلی و روایتی- نقلی است.

واژه‌های کلیدی: امر قدسی، مکان مقدس، گوردخمه دکان داود، اهل حق.

۱. مقدمه

انسان در طول تاریخ همیشه با مکان‌هایی روبه‌رو بوده است که به نحوی وی را به جهانی ماورایی متصل می‌کرده و تقدس در آنجا برای او قابل حس و درک و معنادار می‌شده است و معماری همیشه بستر این احساس و محل ارتباط با نیروهای فراانسانی بوده است (تربیت‌جو و اسلامی، ۱۳۹۷: ۶۷). مکان‌های مقدس در هر آیینی به نحوی خاص ساخته می‌شوند و در معماری از لحاظ فرم، فضا، تناسبات، مقیاس و مصالح در طیف بسیار وسیعی قرار می‌گیرند، اما در یک کارکرد، نقطه مشترکی دارند و آن در برگرفتن امر قدسی است. تعریف مکان مقدس از مفهومی به نام امر قدسی جدا نیست. مفهوم مقدس و معنای آن بدون شک به حوزه دین برمی‌گردد و مذهب را بر اساس باورها و امور مربوط به امر قدسی تعریف می‌کنند (الیاده، ۱۳۹۳: ۲۴۹) و تاریخ ادیان مملو از تجلیات امر قدسی است: خدایان، اساطیر، اشیاء و اماکن مقدس (الیاده، ۱۳۸۰: ۲۳). اهل حق نیز مانند سایر ادیان، سرشار از تجلیات امر قدسی است. در آیین اهل حق، «دون به دون» یا «دونادون» و حلول پیاپی ذات خداوند، فضای این آیین را آکنده از قداست کرده است و دونادون بارزترین وجه قداست برای شناخت امر قدسی در اهل حق است که در پیوند با قداست دکان داود،

به تحلیل آن خواهیم پرداخت. از آنجا که امر قدسی، ارتباط تنگاتنگ و معناداری با معماری دارد، در این پژوهش سعی بر آن است تا با ارائه گزارش‌های تاریخی و بررسی انسان‌شناختی به پرسش زیر پاسخ داده شود:

بین گوردخمه دکان داود به‌عنوان یک معماری و اثر تاریخی و قداست آنچه نسبتی برقرار است؟

۱-۱. پیشینه تحقیق

در زمینه امر قدسی و تجلی قداست، کتاب‌ها و آثار پژوهشگرانی چون الیاده (مقدس و نامقدس، ۱۳۷۶/نمادپردازی، امر قدسی و هنرها، ۱۳۹۳/تصاویر و نمادها، ۱۳۹۳/اسطوره بازگشت جاودانه، ۱۳۷۸) و اتو (مفهوم امر قدسی، ۱۳۸۰) ترجمه شده است و آثار نویسندگان ایرانی نیز به تعریف و تفهیم امر قدسی بر پایه نظرات الیاده و اتو پرداخته و مانند پژوهش پیش رو آن را در قالب مکان‌های مقدس بررسی کرده‌اند که در این بخش به صورت فهرست‌وار عنوان تعدادی از پژوهش‌هایی را که در رابطه با امر قدسی و تجلی قداست به زبان فارسی و توسط پژوهشگران ایرانی انجام گرفته یا ترجمه شده است معرفی می‌کنیم:

- قداست و نمودهای آن در بودیسم مهاییانه (دهقان‌زاده و نامیان، ۱۳۹۷)
- مکالمه انسان و مکان مقدس، جستاری بر نقش مخاطب در فهم قداست مکان (تربیت جو و اسلامی، ۱۳۹۷)
- حس قداست؛ ارزش‌های تقدیس شده در مکان‌های مقدس (گراپر، ۱۳۶۷)
- تبیین قلمرو و فضای برگزیده در اندیشه و اسطوره ایرانیان باستان (تهامی و کاویانی، ۱۳۹۴)
- تجلی قداست آب در آرامگاه سعدی شیراز (جوادی، ۱۳۹۲)
- اهمیت و مقام کوه مقدس و مینوی (نصرتی، ۱۳۸۰)
- معماری مقدس، تجسم اصل تناظر میان عالم و آدمی (بلخاری قهی، ۱۳۹۲)

- پدیدارشناسی مکان‌های مقدس با تکیه بر معماری ایرانی - اسلامی (نمونه موردی: مسجد تاریخی شیخ لطف‌الله اصفهان) (سلیمی و همکاران، ۱۳۹۹)

۲-۱. روش تحقیق

داده‌های مور نیاز پژوهش حاضر به صورت کتابخانه‌ای - میدانی گردآوری و روش پژوهش و روش‌شناسی متن نیز به ترتیب توصیفی - تحلیلی و روایتی - نقلی است. در این پژوهش روش‌های زیر به کار برده شده‌اند:

الف - مصاحبه

جامعه آماری این مصاحبه، پیروان آیین اهل حق در استان کرمانشاه را شامل می‌شود که با طرح سؤالات متعدد تهیه شده است.

ب - مشاهده

نگارندگان در این مطالعه برای درک بهتر مفهوم تقدس در آیین اهل حق و دکان داود با حضور در میان مردمان اهل حق و بازدید از گوردخمه دکان داود، به بررسی میدانی پرداختند تا نتایج ملموس‌تری به دست آید.

پ - بررسی اسناد

در کنار مشاهده و مصاحبه، برای شناخت همه ابعاد مسئله نیاز به بررسی اسناد نیز بود که این بررسی به صورت زیر انجام شد:

- استفاده از کتب و مقالاتی که توسط پژوهشگران دیگر در باب اهل حق به نگارش درآمده است.

- مطالعه دفاتر اهل حق

پیروان اهل حق، گفته‌های بزرگان و درویش خود را کلام یا دفتر می‌نامند. محتوای این کلام یا دفترها همگی به نظم و به زبان کُردی هستند. در مراسم مذهبی، افرادی با عنوان کلام خوان یا دفترخوان این گفتارهای منظوم را به صورت آهنگین و با نواختن ساز تنبور می‌خوانند.

۳-۱. ضرورت تحقیق

در رابطه با ارتباط امر قدسی و تجلی قداست در مکان‌های باستانی ایران به ویژه گوردخمه دکان داود پژوهش مستقلی انجام نگرفته و این پژوهش می‌تواند سرآغازی برای انجام دادن پژوهش‌های تخصصی و مستقل دیگر در رابطه با آثاری چون آرامگاه کوروش، تخت جمشید، نقش‌رستم و نیز تخت سلیمان باشد که امید بر آن است که مسیر چنین پژوهش‌هایی را برای بررسی آثار باستانی ایران فراهم کند. پژوهش حاضر درصدد بررسی و واکاوی امر قدسی و تجلی آن در گوردخمه دکان داود در میان پیروان اهل حق است که در این راه از داده‌های میدانی، مصاحبه، مشاهده و منابع کتابخانه‌ای برای پیشبرد اهداف خود بهره برده است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. امر قدسی

امر مقدس را نه با اندیشه و تفکر بلکه با کمک احساسی اصیل و بی‌همتا می‌توان دریافت که در رویارویی با آن حقیقت متعالی در انسان برانگیخته می‌شود. حقیقتی فرا انسانی بدون آنکه تصویری از آن موجود باشد (اتو، ۱۳۸۰: ۴۵). مقدس، متضاد نامقدس است و این می‌تواند اولین تعریف از آن باشد (الیاده، ۱۳۷۶). سنگ، درخت، چشمه، چوب یا به عبارتی هر چیزی در این عالم می‌تواند امری مقدس تلقی شود (Durkheim, 1968: 47) و به‌عنوان مکانی برای ظهور و تجلی امر قدسی در نظر گرفته و شناخته شود.

باورها، اسطوره‌ها و افسانه‌ها بیانگر سرشت چیزهای مقدس به شمار می‌روند. اعمال و مناسکی که به‌عنوان یک رفتار مذهبی انجام می‌شوند نیز می‌توانند مقدس باشند و حتی می‌توان گفت که هیچ نوع مناسکی نیست که تا حدی مقدس نباشد (Ibid: 47). امر قدسی به اشکال گوناگون در کسوت اساطیر، چهره‌های خدایان، نمادها و انسان‌ها پدیدار می‌شود. والاترین نوع تجلی ظهور فرا انسانی در یک شیء در دین مسیحیت، تجلی خداوند در عیسی (ع) است که حقیقتی ماورایی در واقعیتی این جهانی ظهور کرده است. تجلی قداست، دیالکتیکی است، یعنی امر قدسی در چیزی که با آن تفاوت دارد پدیدار می‌شود (الیاده، ۱۳۷۴: ۱۴۲). آنچه در دیالکتیک قدسی حائز اهمیت است، تبدیل شدن غیر مقدس به مقدس است که در اشیای نمادین تجلی می‌یابد که از یک سو همان چیزی هستند که می‌نمایند (ظاهرشان هیچ تغییری نمی‌کند) و از سوی دیگر چیزی غیر از خودشان هستند (ماهیتشان دچار تغییر می‌شود)، برای نمونه کعبه برای مسلمانان بنایی سنگی، اما مقدس است که یک شیء سنگی است، اما مسلمانان آن را فقط یک سنگ نمی‌پندارند، بلکه آن را به‌عنوان مکانی که محل ظهور امر قدسی قرار گرفته است، تصور می‌کنند (همان: ۱۱۲). گاهی انسان‌شناسان دینی، انسان را به مثابه موجودی که در ارتباط با امر قدسی است، بررسی می‌کنند که از خلال این رابطه به آفرینش و دگرگون ساختن نمادها می‌پردازند (ریویر، ۱۳۸۱: ۱۸۵). بخشی از این نمادها در مراسم و مناسک عبادی تجلی می‌یابد، اما باید توجه داشت که انسان‌ها به دلایل متعدد به اشکال مختلف با امر قدسی مواجه می‌شوند. درک امر قدسی و باور و برداشت نسبت به آن از یک دین به دین دیگر متفاوت است (مالرب، ۱۳۸۱: ۲۵۴).

۲-۲. مکان مقدس

مکان‌ها کانون‌هایی هستند که رویدادهای معنی‌دار هستی خود را در آنها تجربه می‌کنیم (پرتوی، ۱۳۸۷: ۷۱). در فرهنگ فارسی عمید مکان به معنی جا، جایگاه، فضا، محل، مسکن، مقام، مقر، موضع تعریف شده است (معین، ۱۳۸۳). شاید ساده‌ترین اما

مفهومی‌ترین و مهم‌ترین سوال ممکن در این زمینه این باشد که چگونه یک فضا به مکان مقدسی تبدیل می‌شود؟ در پاسخ باید گفت که یک امر قدسی در آن تجلی کرده است. امر قدسی، نشانه‌هایی دارد که انسان از طریق آن‌ها به شناخت نسبت به آن دست می‌یابد. برای نمونه اماکن مقدس و متبرک از تجلی‌گاه‌های امر قدسی و از نشانه‌های شناخت آن به شمار می‌روند و انسان می‌تواند در این اماکن حضور امر قدسی را حس کرده و ارتباط با آن را تجربه کند (الیاده، ۱۳۷۶: ۲۱). یک مکان مقدس در وهله نخست یک مکان تعریف شده و مشخص است که از فضاهای دیگر قابل تشخیص و تمیز است. مراسمی که مردم در یک مکان در آنجا شرکت می‌کنند یا به آن توجه می‌کنند، مقدس تلقی شده و از مکان‌های تعریف شده دیگر متمایز می‌شود (بررتون، ۱۳۷۷: ۱۲۹). از این رو است که مکان‌های قدسی دارای تشریفات یا مناسک خاصی می‌شوند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها نحوه پوشش یا رفتارهای خاص است. برای نمونه لباس‌های پوشیده یا برهنه بودن پا، پوشیده بودن سر، با تعظیم و روبه مکان قدسی حرکت کردن و هرآنچه فرد را از بستر روزمره و عادی جدا کند و این غیرعادی بودن را دائماً به او متذکر شود (Hermans, 2002: 83). اعلام یک مکان به عنوان فضای مقدس به معنای غیر مقدس بودن سایر فضاها نیست و بسیاری از مکان‌های مقدس حتی مکان‌هایی که در حیات دینی یک جامعه نقش محوری دارند برای کسی که خارج از سنت آن جامعه قرار دارد، احساس برانگیز و محرک نیستند، زیرا یک فضای واحد می‌تواند در شرایط متفاوت مقدس یا غیر مقدس باشد (بررتون، ۱۳۷۷: ۱۳۲). برای نمونه دکان داود، بنایی است که فقط در موقعیت محلی و برای پیروان آیین اهل حق، مقدس و مرز برقراری ارتباط با خدا به شمار می‌رود؛ بنابراین ساختار فیزیکی مکان بدون شناخت این مطلب که بر چه چیزی و چگونه دلالت می‌کند حامل هیچ‌گونه احساس مذهبی نیست. به اعتقاد اهل حق، خداوند در دکان داود تجسم یافته و قدرت خداوند در اینجا ذخیره شده است. این مکان افزون بر جنبه زیبایی‌شناختی، قدرت دینی فراوانی دارد. در نتیجه یک مکان مقدس زمانی معنا پیدا می‌کند که یک کارکرد دینی، مقدس بودن آن را القا کند و صرفاً جنبه‌های زیبایی‌شناختی، هنری و

کیفیات فیزیکی نمی‌تواند دال بر مقدس بودن آن باشد؛ لذا هیچ مکانی به خودی خود مقدس نیست و گوردخمه دکان داود به واسطه ظهور مستقیم عامل تقدس‌زایی در آن، به مکانی مقدس تبدیل شده است.

۲-۳. گوردخمه دکان داود در سرپل ذهاب کرمانشاه

گوردخمه دکان داود در استان کرمانشاه در ۳ کیلومتری جنوب شرق سرپل ذهاب قرار دارد (تصویر ۱). رالینسون که به‌عنوان افسر ارتش بریتانیا در بمبئی برای سه سال در دهه ۱۸۳۰ میلادی در این منطقه خدمت کرده، اولین اروپایی است که از دکان داود نام می‌برد و بیان می‌کند که گوران و بخشی از طایفه کلهر، اهل حق هستند (او آن‌ها را علی‌اللهی می‌نامد که به نظر اشتباه است) که به تجسم‌های پی‌درپی خداوند باور دارند. همه تجسم‌ها و صورت‌های خارجی در واقع یکی هستند و تنها تجلیات و تظاهرات بدنی و جسمی آن‌ها تغییر می‌کند. او به احترام اهل حق به ویژه به داود اشاره می‌کند که اهل حق اعتقاد دارند او یک آهنگر بود و گوردخمه دکان داود، درواقع کارگاه آهنگری او به حساب می‌آمده است (رالینسون، ۱۳۶۵: ۲۵). همچنین خاطر نشان می‌کند که علی‌اللهی‌ها به داود باور زیادی دارند و معتقدند که در میان آن‌ها زندگی می‌کند، هرچند دیده نمی‌شود ... او چنین ادامه می‌دهد که هر وقت که از این مکان دیدن کردم، بقایای خون قربانی را مشاهده کردم، علی‌اللهی‌ها در هنگام زیارت این مکان، با نوعی احترام و تعظیم نسبت به آن برخورد می‌کنند، چون به نظر آن‌ها وارد مکان مقدسی شده‌اند (Rawlinson, 1839: 39).

تصویر ۱. گوردخمه دکان داود یا کل داو (نگارندگان)

۲-۳-۱. نظرات پژوهشگران در مورد تاریخ گذاری گوردخمه دکان داود

در مورد گوردخمه دکان داود، پژوهشگران مختلفی نظر داده‌اند که عناصر گوناگونی چون نقش، ستون‌ها، قاب‌های تزئینی را برای آن در نظر گرفته‌اند. از جمله پژوهشگرانی که گوردخمه‌ها و از جمله دکان داود را مربوط به دوره مادها می‌دانند، می‌توان به هرتسفلد، دیاکونوف، واندنبرگ و گیرشمن اشاره کرد. هرتسفلد کامل‌ترین فهرست گوردخمه‌های منتسب به مادها را در اختیار قرار می‌دهد و گوردخمه دکان داود را نیز مادی می‌داند (Herzfeld, 1941). دیاکونوف به مادی بودن این گوردخمه اشاره دارد و خاطر نشان می‌کند که نقش برجسته دکان داود، یک مُغ است که پیراهن بلند بر تن کرده است و دسته‌ای از شاخه‌های مقدس به دست دارد (دیاکونوف، ۱۳۷۱: ۳۷۵). واندنبرگ نیز بر این باور است که این گوردخمه احتمالاً مادی است (واندنبرگ، ۱۳۴۵: ۱۰۲). گیرشمن چنین یادآوری می‌کند که تقریباً مسلم است که این دخمه مربوط به شاهان ماد بوده است، هرچند نمی‌توان آن را به پادشاه خاصی نسبت داد (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۸۹). دبواز، گوردخمه را با توجه به نقش و پوشش سر و لباس و مقایسه آن با نقوش برجسته و تصاویر سکه‌های حاکمان محلی فرتکه فارس در حدود سال ۱۵۰-۲۵۰ ق.م تاریخ گذاری کرده و آن را مربوط به دوره سلوکی می‌داند (Debevoise, 1942: 88). استروناخ نیز آن را مربوط به دوره پساخامنه‌ای دانسته است (Stronach, 1966: 221). فونگال با مقایسه گوردخمه

دکان داود با گوردخمه‌های فخریکا و قیزقاپان (که آن‌ها را مربوط به دوره بعد از داریوش می‌داند) تاریخ قدیمی‌تری را در دوره هخامنشی برای گوردخمه دکان داود جستجو می‌کند. البته او نقش برجسته گوردخمه را مربوط به دوره متأخرتر و اوایل دوره هلنیستی می‌داند و مبنای تاریخ‌گذاری او هم مقایسه این نقش با نقوش سکه‌های فرترکه‌هاست (Von Gall, 1995: 473). از میان پژوهشگران ایرانی، ملازاده معتقد است که با توجه به زمینه‌های تاریخی و تاریخ‌گذاری گوردخمه قیرقاپان، این گوردخمه متأخرتر یا همزمان با قیزقاپان است و دهه‌های پایانی دوره ماد و اوایل دوره هخامنشی را برای آن پیشنهاد می‌دهد و احتمال می‌دهد که به یکی از شاهان و یا شاهزادگان مادی اواخر دوره ماد یا شاهزاده و حاکم محلی ماد در اوایل دوره هخامنشی تعلق داشته باشد (ملازاده، ۱۳۹۳: ۳۷۷).

۲-۴. گروه مذهبی اهل حق

اهل حق (یارسان) گروه مذهبی ایرانی هستند که رویکردی عرفانی و آداب و رسوم و اعتقادات صوفیانه‌ای دارند که در میان اقوام گوناگون ایرانی اعم از کُرد، لر و ترک و همچنین در خارج از مرزهای ایران پیروانی دارد. ریشه و اصل این آیین را می‌توان در اعتقادات عامه مردمان غرب ایران و نیز رگه‌هایی از اعتقادات و باورهای پیش از اسلام دانست (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۳۸). این آیین را با نام آیین حق یا آیین حقیقت می‌شناسند و پیروان آن را اهل حق نامیده‌اند. عنوان دیگر برای این طریقت، «یار» و اهل حق را «یارسان» گفته‌اند. زبان رسمی آن‌ها، کُردی است و دفاترشان نیز به همین زبان نگارش شده‌اند.

مینورسکی، اهل حق را منشعب از مذهب شیعه می‌داند (Minorsky, 1920-21; 1937). به نظر می‌رسد که عناصر ادیان آریایی و زرتشتی بیش از هر دین دیگری در اهل حق به چشم می‌خورد (صفی‌زاده، ۱۳۶۱: ۳۶). گوینو اندیشه‌های اهل حق را مبتنی بر تعالیم آیین بودایی قلمداد می‌کند (گوینو، ۱۳۸۴: ۲۵۵). عده‌ای اعتقادات آنان را آمیخته‌ای از میترایسم و مشرب‌های متفاوت رایج پیش از اسلام در میان مناطق کُردنشین

غرب کشور می‌دانند که پس از اسلام جنبه اسلامی به خود گرفته است (فضایی، ۱۳۸۳: ۳۱۳). برخی از پژوهشگران با توجه به شباهت نحوه تولد پیشوایان این آیین با نحوه تولد مسیح و نیز موضوعاتی مانند اجتماع در جمع‌خانه و وردخوانی و خوردن نذر و نیاز به صورت دسته‌جمعی، به وجود رگه‌هایی از دین مسیحیت در آیین اهل حق حکم داده‌اند (خدابنده، ۱۳۸۲: ۱۵۶). مکرری، اهل حق را وابسته به مذهب تشیع می‌داند و بر این باور است که این مسلک مجموعه‌ای از عقاید و آرای خاصی است که از گذشته وجود داشته است و بعدها با ذخائر معنوی اسلام و اساطیر ایران کهن که در مناطق غرب ایران پراکنده بوده‌اند، درهم آمیخته و در برخورد با حوادث، در زمان‌های مختلف، اشکال گوناگونی به خود گرفته است (Mokri, 1974). برخی نیز آن را به مناسک زرتشتی شبیه دانسته‌اند (بهار، ۱۳۶۲: ۲۸۴). دورینگ این مسلک را نوعی نهضت صوفیانه می‌داند و یا عرفانی شیعی که با شخصیت‌های بارزی برجسته شده است، اما دامنه کارکرد آن به منطقه بسته و ناشناخته‌ای محدود شده است. این نهضت با فرهنگ اسلامی نشوونما یافته، اما از باورهای گوناگون و آداب و رسوم پیش از اسلام اشباع شده است (دورینگ، ۱۳۷۸: ۱۲). زرین-کوب خاطر نشان می‌کند که آداب و مناسک اهل حق شباهت زیادی به آداب تصوف دارد. چنان‌که اجتماع آن‌ها در جمع‌خانه، نذر و ساز و سماع و ضرورت سر سپردن به پیر و مرشد، اهل حق را به نوعی تصوف مخصوص تبدیل کرده است (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۹۷). نورالهی اهل حق را مسلمان و وابسته به مذهب شیعه دوازده امامی می‌داند (نورالهی، ۱۳۴۳: ۱۰). القاضی بر این باور است که گروه اهل حق یا یارسان اعتقاد کامل به دوازده امام داشته و مخصوصاً حضرت مهدی (ع) را ناجی بشر از زشتی‌ها و تاریکی‌های ظلمانی می‌داند (القاضی، ۱۳۵۹: ۴۵). برخی براساس اسطوره‌های موجود در متون مذهبی اهل حق، تاریخ پیدایش این فرقه را به قرن دوم هجری بازمی‌گردانند (سلطانی، ۱۳۷۱: ۶۰) که توسط بهلول ماهی، شاگرد امام صادق (ع) پدید آمده است (صفی زاده، ۱۳۵۷: ۱۳۲). از سویی دیگر با نگاهی به مجموعه رسائل دینی اهل حق آشکار می‌شود که آثار مزبور از قرن هشتم به بعد نگارش یافته‌اند (صفی زاده، ۱۳۵۹: ۶۰).

۲-۴-۱. فرایند شکل‌گیری و مؤسس آیین اهل حق

بر اساس متون و دفاتر اهل حق، این آیین را حضرت علی (ع) به چند تن از یاران خود آموخته و سپس در قرون اولیه اسلام، این اسرار به شخصی به نام عمرو بن لهب ملقب به بهلول ماهی رسیده است. بنا به آنچه در میان اهل حق روایت می‌شود، وی در خانواده‌ای گُرد متولد شده و در جوانی نزد امام صادق (ع) بوده است. پس از بهلول در سال ۳۲۴ هجری در اطراف کوه شاهو فرد دیگری به نام بابا سرهنگ متولد شد که بعدها خود را مظهر الله نامید (صفی‌زاده، ۱۳۷۵: ۲۳). در قرن چهارم هجری مردی به نام مبارک شاه ملقب به شاه خوشین که او را نیز مظهر الله و زاده شده از مادری باکره می‌دانستند، ظهور کرد (خواجeh الدین، ۱۳۶۲: ۲۷۷). پس از شاه خوشین شخص دیگری به نام باباناعوث در سال ۴۷۷ هجری آیین اهل حق را در میان مردم ترویج داد (صفی‌زاده، ۱۳۷۵: ۲۴). در قرن هشتم هجری شخصی به نام سلطان اسحاق (سهاک) با گروهی از یاران خود در محلی به نام پردیور (در حوالی روستای شیخان در شمال رودخانه سیروان) اقامت گزید. سلطان اسحاق، ملقب به صاحب کرم، فرزند شیخ عیسی برزنجهای و خاتون دایراک، ملقب به خاتون رمزبار، مؤسس اهل حق است. درباره تاریخ تولد سلطان اسحاق، اطلاع دقیقی در دست نیست، اما بر اساس بررسی یکی از دفاتر اهل حق به نام دفتر «درویش نوروز» توسط نگارندگان می‌توان تاریخی احتمالی را به دست آورد، به این صورت که در دفتر نوروز آمده است:

تاریخ ای گنج ازلی کی بی تاریخ بی هزار سیصد و سی بی

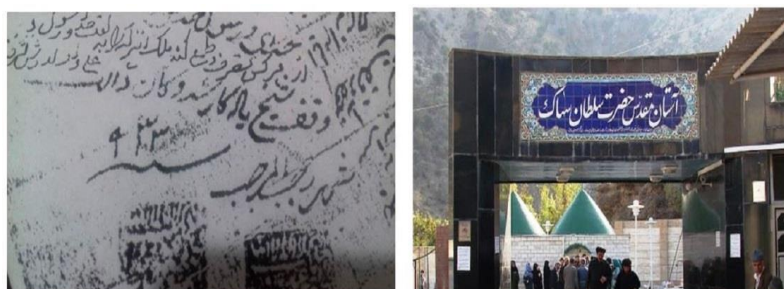
در مصرع اول آمده است که آیا می‌دانی آغاز دین یاری (آیین یاری، اهل حق، یارسان) چه زمانی بوده است؟ در مصرع دوم بیان شده است که سال ۳۳۰ بوده است. در این بیت، منظور از «گنج ازلی» آیین اهل حق است و منظور از «تاریخ بی هزار» تاریخ آغازین هجری قمری است که هنوز به هزار نرسیده است. این تاریخ، یعنی سال ۳۳۰ هجری قمری، معرف زمان شاه خوشین است.

در ادامه دفتر نوروز چنین آمده است:

۵۰۰ سال وه سَر وست او هورامان

به این معنی که از زمان شاه خوشین (۳۳۰ هجری قمری) تا زمان سلطان اسحاق، ۵۰۰ سال طول کشیده و این زمانی است که سلطان اسحاق در هورامان (تصویر ۲) ظهور می کند. در نتیجه با محاسبه زمان شاه خوشین (۳۳۰ هجری قمری) و ۵۰۰ سال زمان سَری و پنهانی به تاریخ ۸۳۰ هجری قمری دست می یابیم.

مدرک دیگر، قباله ای خطی^۱ (تصویر ۳) است که در آن به حضور بابا یادگار در سال ۹۳۳ هجری قمری اشاره شده است و در باور اهل حق، سلطان اسحاق، صدسال پیش از بابا یادگار می زیسته است که با این تفاسیر به همان تاریخ ۸۳۰ هجری قمری می رسیم. طول عمر سلطان اسحاق را نیز هشتاد سال می دانند. محتوای این قباله نیز به این صورت است که شخصی به نام میر قمام، تمام منطقه دالاهو را به بابا یادگار می دهد.

تصویر ۲. (راست): مقبره سلطان اسحاق (نگارندگان) تصویر ۳. (چپ): قباله خطی به سال

۹۳۳ هجری قمری (بایگانی شخصی نگارنده اول)

۲-۴-۲. مفهوم دون به دون و تجلی خداوند در آیین اهل حق

در اهل حق به جامه و مظهر، دون می گویند و بنا به اعتقاد آنان، انسان دارای ذره ای ذات خدایی است. این ذرات الهی که در تن آدمی وجود دارد همیشه در نزد پاکان و برگزیدگان در گردش است و به این امر «حلول» یا «دونادون» می گویند. حلول یا تجلی خداوند در جامه یا دون بشر از عقاید بنیادین اهل حق است که به معنی حلول ذات خدا در

انسان است. در عقاید اهل حق، خداوند در هفت جامه یا هفت تن پاک حلول و ظهور کرده است که آنان را هفت تن می‌نامند که این هفت تن نیز به نوبه خود در دوره‌های مختلف، هر صدسال در تن یا دون پاک دیگری جلوه می‌کنند. پیروان اهل حق مقتضای عدالت خداوند را «دون به دون» می‌دانند و از دیدگاه آن‌ها انسانی که در این دنیا مرتکب خلاف و گناه شده است، حتماً باید در این دنیا مجازات شود و نه اینکه گناه و معصیت این دنیایی او در دنیای دیگر رسیدگی شود. جزا و پاداش او هم در دنیا این است که بر اساس دون به دون روحش به جسم موجود پلید یا نیکویی انتقال یابد. براین اساس آفرینش در آیین اهل حق به ابتدای خلقت و لحظه ازل برمی‌گردد که به شکل اقیانوس عظیمی بوده که به سبب این حلول و در ابتدا، فقط یک نیروی خاص، بزرگ و رازآلود وجود داشته که در میان اهل حق به آن «دُر» می‌گویند و این نیرو را همان خداوند یا قدرت ناب و مطلق می‌دانند. همچنین در دفاتر آن‌ها آمده است در زمانی که نه آسمانی بود و نه زمینی، خاوندگار (خداوند) در میان دُر و دُر در ته دریا یا همان اقیانوس بوده که در این زمان خداوند در کالبدی به نام «یا» بوده است و چنان که در یکی از دفاتر اهل حق به نام «بارگه بارگه» آمده است «دُر» آغازین محل حلول و تجلی خداوند بوده است که مراتب تجلی بعدی الوهیت از آن صورت گرفته است (مصاحبه با پیروان اهل حق). مراتب حلول بعدی به ترتیب با نام‌های «شنطیا»، «تا» و سرانجام در دوران چهارم با مرحله‌ای به نام «الله» یا «اله» شناخته می‌شود که می‌توانیم آن را «خاوندگار» یا «خداوند» بنامیم. بنا بر آنچه در کلامی به نام دفتر «دوره عابدین» ذکر شده زمانی که خداوند از «دُر» بیرون آمد مانند خورشید درخشان و پرنور بود. خداوند پس از مدت طولانی که تنها به سر می‌برد اراده کرد که آشکار شود، بنابراین «دُر» متلاشی می‌شود. از انفجار «دُر» کائنات پدید آمد. در این دوره که اهل حق آن را دوره انفجار می‌نامند چهار ملکه به نام‌های جبرئیل، میکائیل، اسرافیل و عزرائیل پدیدار شدند. خداوند پس از آن و تاکنون در جامه‌های گوناگون انسان یا در تن پاکان تجلی کرده است.^۲ پس از دوره انفجار، خداوند در قالب هفت تن تجلی پیدا می‌کند که به دوره حقیقت در میان اهل حق شناخته می‌شود. در دوره حقیقت و با آفرینش هفت

تن^۳، پس از میلیون‌ها سال خداوند در پی آفرینش بشر است که بنا به متون اهل حق، کیومرث به‌عنوان نخستین بشر خلق و شناخته می‌شود. همان‌گونه که در شاهنامه فردوسی نیز پیشدادیان با کیومرث آغاز و او را ابوالبشر یا نخستین پادشاه می‌دانند. در دفاتر اهل حق کسانی مانند جمشید، فریدون، کاوه، رستم، گیو، گودرز و ضحاک نیز به‌عنوان بشر شناخته می‌شوند که در بررسی تاریخ اساطیری ایران متوجه نزدیکی و پیوند نگرش دینی و اسامی ایزدان و بزرگان اهل حق با پادشاهان و پهلوانان سلسله پیشدادیان و کیانیان می‌شویم. برای نمونه و بنا بر آنچه در دفاتر اهل حق آمده است، اسامی حلول هفت تن در برخی پادشاهان و پهلوانان اساطیری ایران بدین ترتیب است: کیومرث «شاه ابراهیم»، فریدون «بابایادگار»، کاوه «داود»، رستم «خاوندگار»، گیو «پیرموسی»، گودرز «بنیامین»، جمشید «بابایادگار». بنابراین پهلوانان و پادشاهان اساطیری ایران باستان در کلام‌ها و دفاتر اهل حق حضور ملموس و مشهودی دارند و ستایش از شاهان و پهلوانان ایرانی با اندیشه‌های خاص آیین حقیقت در هم آمیخته شده است. گفتنی است که هر یک از این هفت تن در دوره‌های گوناگون در «دون‌های» متفاوت و با اسامی متفاوتی حلول و ظهور می‌کنند برای نمونه داود در دوره حقیقت که دوره آفرینش بشر توسط خداوند است، در «دون» کاوه آهنگر و با نام کاوه، در دوره اسلامی در «دون» قنبر، خدمتکار حضرت علی (ع) و با نام قنبر و در زمانی که عرفان وجه غالب اجتماع شده بود، در «دون» شمس تبریزی و با نام شمس شناخته می‌شود. آنچه که از دفاتر و نسخه‌های خطی اهل حق استنباط می‌شود، پیوند نزدیک میان اندیشه‌های این آیین با تاریخ اساطیری ایران و نیز اندیشه‌های ادیان باستانی دیگر است. برای نمونه، مفهوم «امشاسپندان» در دین زرتشتی با مفهوم هفت تن در اهل حق قابل قیاس است، افزون بر این، در گفتگو با بزرگان و نیز بررسی دفاتر اهل حق متوجه نام نیک زرتشت پیامبر در میان اهل حق شدیم. همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد در دفاتر اهل حق یا یارسان آمده است که در دوره‌های گوناگون، هفت تن در ادواری از تاریخ ایران در «دون» پادشاهان کیانی و نیز پهلوانان شاهنامه فردوسی حلول کرده است و در دوره‌های بعدی نیز این امر تکرار شده است (مصاحبه با پیروان اهل حق و مطالعه دفاتر).

۲-۴-۳. تجلی داود و قداست مکانی گوردخمه دکان داود (کل داو)

در اندیشه «دون به دون»، هریک از «هفت تن» آفریده شده توسط خداوندگار در هر دوره در جامه یکی از پارسایان و پاکان آن دوره حلول کرده که تجسم عینی و واقعیتی محض از وجود خالص آن «هفت تن» به شمار می‌رود. آنچه در این پژوهش مدنظر ماست فردی به نام «داود» است که در میان عامه مردم گرد و پیروان اهل حق با نام داود آهنگر شناخته می‌شود. گاهی این داود آهنگر را با داود نبی نیز اشتباه گرفته‌اند، اما برقراری ارتباط مستحکم میان این دو نیاز به مطالعات تخصصی بیشتر دارد. داود مدنظر این پژوهش که در میان اهل حق به «داود کو سوار» شناخته می‌شود یکی از «هفت تن» است که در باور اهل حق از او به عنوان «چرخچی» یا «گرداننده عالم» یاد می‌شود که از طرف سلطان اسحاق به سمت «دلیل» بر عموم اهل حق منصوب شد. او در باور اهل حق مظهر «اسرافیل»، از فرشتگان مقرب الهی است. همان‌گونه که در مبحث پیچیده «دون به دون» در میان اهل حق اشاره شد، داود فرد مقدسی (یکی از هفت تنان) است که می‌توان او را به عنوان یکی از ایزدان قابل پرستش در اهل حق دانست که بر اساس اندیشه دونادون در دوره‌ای، در دون یا جامه کاوه آهنگر (در شاهنامه فردوسی) حلول می‌کند و نام داود آهنگر به خود می‌گیرد. در واقع کاوه آهنگر همان داود مقدس در اندیشه اهل حق است که فقط از نظر زمانی و در کالبدی متفاوت به سر می‌برد، اما در کُنه وجودی همان ذات داود را در خود دارد؛ بنابراین در میان اهل حق، داود زمانی که در دون کاوه حلول می‌کند، پیشه آهنگری دارد نه به این معنا که در هر دوره از حلول، آهنگر بوده باشد. درباره ارتباط داود و کاوه آهنگر شایان ذکر است که نه تنها اهل حق، بلکه مردمان مناطق گردنشین و گرد زبان خود را از نسل کاوه آهنگر می‌دانند که نماد دادخواهی و مبارزه علیه ظلم ضحاک بود (مصاحبه با پیروان اهل حق).

در این باره می‌توان به شاهنامه اشاره کرد که فردوسی در قالب ابیاتی در وصف داستان شورش کاوه آهنگر علیه ضحاک ماردوش به «گردها» اشاره می‌کند:

چنان بُد که هر شب دو مرد جوان   چه کهتر چه از تخمه پهلوان
 خورشگر ببردی به ایوان شاه   همی ساختی راه درمان شاه
 بکشتی و مغزش پرداختی   مران ازدها را خورش ساختی
 دو پاکیزه از گوهر پادشاه   دو مرد گرانمایه و پارسا
 یکی نام ارمایل پاک دین   دگر نام گرمایل پیشین

...

خورشگر بدیشان بزی چند و میش   سپردی و صحرا نهادند پیش
 کنون گُرد از آن تخمه دارد نژاد   که ز آباد ناید به دل برش یاد (حمیدیان، ۱۳۹۴: ۵۱)
 یعنی از افزایش نسل این جوانان نژاده و رشید، جمعیت «گُرد» پدید آمد.
 و نیز از زبان کاوه آهنگر هنگام قیامش علیه ضحاک در شاهنامه چنین آمده است:
 پیوید کاین مهتر اهرمن است   جهان آفرین را به دل دشمن است
 همی رفت پیش اندرون مرد گُرد   جهانی پرو انجمن شد نه خُرد
 (همان، ۱۳۹۴: ۶۲)

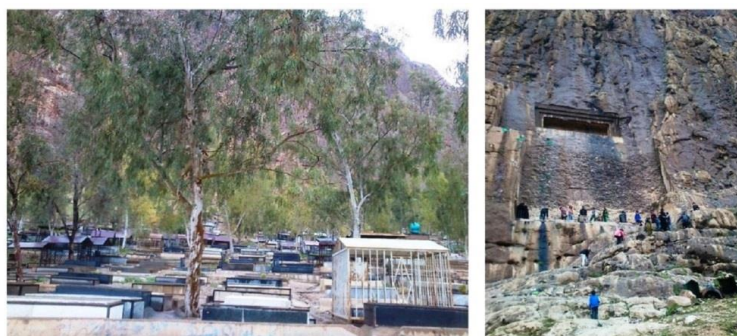
شارحان و مفسران ادبی از جمله میرجلال‌الدین کزازی «گُرد» در این بیت را همان «گُرد» دانسته‌اند (کزازی، ۱۳۹۲: ۵۶). هنگامی که ضحاک ماردوش برای آرام کردن مارهای روی دوش‌هایش به پیروی از اهریمن دستور داد تا هر روز دو جوان ایرانی را بکشند و مغز سرهایشان را طعمه مارها کنند، در این هنگام دو آشپز ایرانی به نام‌های ارمایل و گرمایل با زیرکی خود را به دربار رساندند و در آشپزخانه ضحاک مشغول به کار شدند. این دو تن هر روز یکی از دو جوان را که رشیدتر از دیگری بود رها می‌کردند و مغز سر دومی را با مغز سر گوسفندی می‌آمیختند و طعمه مارها می‌کردند. تا دست کم یکی از دو تن را نجات داده باشند. جوان رشید رهایی یافته به کوه‌ها پناه می‌برد و در آنجا چوپانی پیشه می‌کرد و پنهانی روزگار می‌گذرانید (مالمیر، ۱۳۸۷: ۱۶۲).

بحث دیگر درباره گور دخمه دکان داود و تقدس و نام‌گذاری آن در میان گُردها است. در دفاتر، کلام‌ها و نسخه‌های خطی اهل حق اطلاعات جامع و کاملی درباره

نقش برجسته و گوردخمه دکان داود وجود ندارد و به هیچ جزئیاتی اشاره نشده است، اما آنچه که از روایات سینه به سینه و دهان به دهان در میان اهل حق پیدا و رواج دارد، این است که نقش برجسته کنده شده بر دیواره دکان داود را ایزدی در نیایش و ستایش داود می‌دانند. مورد دیگری که در نوع خود می‌تواند علامت سؤال بزرگی درباره گوردخمه دکان داود در میان اهل حق باشد این است که گوردخمه داخل دخمه را متعلق به داود نمی‌دانند، همچنین هیچ توضیحی درباره چرایی و چگونگی پدید آمدن این گوردخمه در دفاتر اهل حق وجود ندارد و از پرسش و پاسخ با مردمان اهل حق نیز آگاهی‌های چندانی به دست نیامد. آنچه در دفاتر اهل حق و در دفتر «درویش نوروز» (از درویش بزرگ اهل حق) درباره دکان داود آمده به این صورت است: «چون پنیر تاشای روی مغار داو» به این معنی که «داود این نقش را مانند پنیر تراشیده است» که در میان اهل حق و با استناد به این مطلب در دفاتر اهل حق، این گوردخمه را به داود آهنگر نسبت داده و آن را مقدس می‌شمارند. در رابطه با نام‌گذاری این گوردخمه در اسناد خطی اهل حق، قباله‌ای خطی مربوط به سال ۹۳۳ هجری به جامانده است که از این مکان با نام «کل داو» یا همان دکان داود یاد کرده است (مصاحبه با پیروان اهل حق و بررسی اسناد خطی).

در ادامه ارائه مبحثی در رابطه با کوه و پیوند آن با آیین یارسان حائز اهمیت است. نمادین بودن کوه در میان اهل حق جنبه دینی به خود می‌گیرد به صورتی که جنبه تقدس خود را نه فقط در گوردخمه دکان داود که آن را ساخته شخصی به نام داود کوسوار که تجلی خداوند است نشان می‌دهد، بلکه انجام مراسم آیینی چون تنبورنوازی، مراسم قربانی و نیز به خاک سپاری مردگان در دامنه کوه دکان داود دال بر جایگاه دینی و متبرک بودن این مکان نزد پیروان یارسان است؛ بنابراین می‌توان گوردخمه دکان داود را به عنوان زیارتگاهی برای پیروان آیین اهل حق تصور کنیم که تجسم مادی از جدایی و تمایز امر قدسی با امور دیگر است که بنا بر گفته الیاده، کنایه از جهانی خارج و ماوراء نسبت به جهان دنیوی است (الیاده، ۱۳۹۳). این مکان نه به عنوان یک دیواره صخره‌ای که نقشی بر آن کنده شده، بلکه به عنوان مکانی که قداست در آن به وسیله نیرویی فراتر از آدمی تجلی

پیدا کرده است، پرستش و ستایش می‌شود که احساسی از هیبت و یا حرمت را در او برمی‌انگیزد تا بتواند او را به جهان قدسی که خاستگاه آرامش است، متصل کند و قدرت و نیرویی را که در آن مکان به واسطه تجلی امر قدسی به وجود آمده است منشأ خیر و خوبی می‌داند که سعی بر آن دارد که با راز و پیشکش نیاز در آن مکان و به پیشگاه آن نیروی برتر، خود را به آن خاستگاه متصل کند. لذا می‌توان چنین استنباط کرد که تمایز مکان قدسی از غیر قدسی را به خوبی می‌توان در میان پیروان آیین اهل حق و خاصه در دکان داود مشاهده کرد، به این صورت که در زمان زیارت از این زیارتگاه (گوردخمه) در پایین دست کوه کفش‌های خود را از پای در آورده و با پای برهنه چون کوهنوردی از دامنه صخره بالا می‌روند و در بدو ورود سراسر صخره تراشیده شده را می‌بوسند و به دعا و راز و نیاز با معبود خویش می‌پردازند. در گوشه و کنار این صخره اثرات شمع و پارچه‌های سبز رنگی را به عنوان دخیل می‌توان دید که بیانگر مناسک مذهبی و نوعی رفتار آیینی در ستایش خداوند در میان آنان است (تصویر ۴). این همان جدایی مرز قدسی از غیر قدسی در جهان عینی است که با انجام مناسک مقدر می‌شود. نکته شایان توجه دیگر اینکه در پایین دست این گوردخمه، قبرستانی شکل گرفته است که از گذشته تا به امروز پیروان اهل حق مردگان خود را برای رسیدن به آرامش و کمال و بخشیده شدن گناهان متوفی در جوار «کل داو» به خاک می‌سپارند (تصویر ۵).

تصویر ۴. (راست): رازون نیاز مردمان اهل حق در محل گوردخمه دکان داود (نگارندگان)

تصویر ۵. (چپ): قبرستان پایین دست گوردخمه کل داو (نگارندگان)

مورد دیگر اینکه در همین ناحیه مکانی به نام «جمع خانه» ساخته‌اند که کارکرد آن ذبح قربانی و برگزاری مراسم آیینی اهل حق اعم از کلام‌خوانی، دفترخوانی، تنبورنوازی و سرسپردگی است. انجام این مراسم توسط پیروان یارسان تلاشی است در جهت ابراز بندگی و برقراری ارتباط هر چه بیشتر با معبود. اهمیت این مراسم در ارتباط با انجام آن در محل گور دخمه دکان داود است. به این صورت که در باور مردم یارسان در زمان اجرای این مراسم در محل گور دخمه دکان داود، شخص داود به‌عنوان تجلی خداوند حضور دارد و ناظر و شاهد اجرای مراسم آیینی است. هم‌مکانی و هم‌جواری دکان داود به‌عنوان زیارتگاه، قبرستان و جمع‌خانه در کنار هم این مکان را برای پیروان اهل حق مانند پلی برای ارتباط با خداوند تبدیل کرده است. با تجلی قدسی در دکان داود، در ظاهر آن هیچ‌گونه تغییری ایجاد نشده است، اما به لحاظ هویتی دیگر آن مکان قبلی نیست. در دکان داود، کنار هم قرار گرفتن دو امر مهم، در نمایان شدن و تجلی امر قدسی در آن نقش مهمی داشته است. نخستین مورد کوه است که در باورهای اساطیری و دینی نه فقط ایران، بلکه همه کشورها به‌عنوان یک مکان نمادین شناخته شده است و مورد دوم، وجه هنری‌ای است که در این کوه چون قابی به‌عمل آمده و حسی رازآلود و هیبتناکی را برای انسان دنیوی ایجاد می‌کند. ترکیب این دو عامل در کنار هم که میدان وسیعی از نمادین بودن را آشکار می‌کند، فضای مناسبی را برای تجلی امر قدسی مهیا می‌کند. تجلی و ظهور امر قدسی در این مکان برای پیروان اهل حق نمایانگر حضور واقعیتی متعالی است.

۳. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر به مطالعه امر قدسی و نمود آن در یک اثر تاریخی از ایران باستان، یعنی گور دخمه دکان داود پرداختیم. مکانی تقدس یافته توسط نیروی متعالی و فراتر از عقل و درک بشر که او را وادار به پرستش آن می‌کند. در این پژوهش فرض بر این نهاده شد که اگر یک مکان، محل فعالیت مذهبی یا هدف آن است، آنگاه آن مکان مقدس است. برگزیدن یک مکان به‌عنوان مکانی مقدس هیچ محدودیتی بر شکل یا معنای آن تحمیل

نمی‌کند. نامیدن یک مکان به عنوان مکانی مقدس به این معناست که ساختار و نمادهای آن بیان‌کننده ارزش‌ها و اصول بنیادین فرهنگی است. این مکان مقدس به عنوان مکان ارتباط با خداوند به نوعی یک مکان پاک است، زیرا پاک بودن، مردم را قادر می‌کند تا با معبود خود پیوند داشته باشند. در این مکان، نقایص، پلیدی‌ها و آلودگی‌های زندگی روزمره از بین می‌رود. تقدس این مکان، امری محلی است و دکان داود برای پیروان آیین اهل حق مقدس به شمار می‌آید. نکته حائز اهمیت آن است که با توجه به تقدس محلی این مکان، نامی که در متون و کتب تاریخی و سفرنامه‌های سیاحان ایرانی و خارجی بر آن نهاده‌اند، همان نامی است که پیروان اهل حق، آن را معرفی کرده‌اند. امر قدسی و تجلی آن در هر چیزی، در آیین اهل حق با مبحث «دون به دون» پیوند عمیق و پیچیده‌ای دارد. دون به دون و ارتباط آن با دکان داود با مباحث اسطوره‌ای ایران نیز گره می‌خورد، چنانچه بیان شد زمانی که داود (یکی از هفت تن مقدس در اهل حق) در جسم کاوه آهنگر (که در شاهنامه فردوسی به او اشاره شده است) تجلی یافت، در نقش آهنگری به تراشیدن کوه و ساخت دکان داود پرداخت. دون به دون یا حلول متوالی خداوند، بنیادی‌ترین اصل اهل حق است که پاسخ اصلی ما در این پژوهش در رابطه با تجلی امر قدسی در دکان داود است که با حلول خداوند در داود در گور دخمه دکان داود، منجر به تقدس این مکان شده است. تجلی امر قدسی باعث شده است که مکان مزبور از فضای دنیوی که تا آن زمان بوده است به فضای قدسی ارتقا یابد و این مکان به محلی برای ارتباط و پیوند عمیق‌تر و نزدیک‌تر با معبود در آیین اهل حق تبدیل شود. نکته شایان توجه دیگر این است که در دکان داود، تقدس با دین، طبیعت (کوه) و معماری پیوند خورده است. دین همواره شرایط مناسبی را برای رشد امر قدسی فراهم می‌کند و با پذیرش دین توسط انسان، او ملزم به رعایت اصول و انجام آداب و مناسک و بروز و ظهور رفتار مذهبی برای نشان دادن ایمان و باور خود به معبود است. در نظر پیروان اهل حق، دکان داود باری فراتر از آنچه در عالم واقع است را با خود حمل می‌کند، بنابراین با انجام مراسم و مناسکی، حریم این فضای مقدس را از فضای عرفی و دنیوی اطراف آن متمایز می‌کند. معماری نیز به عنوان محل

مناسبتی برای القا و درک این احساس و میل به نیرو یا نیروهای مافوق بشری همواره مورد توجه بوده است. چنانچه اشاره کردیم گوردخمه دکان داود بر اساس بررسی‌های باستان-شناختی مربوط به دوره تاریخی است که در طول زمان با مذهب گره خورده است و به محلی برای تجلی امر قدسی تبدیل شده است؛ بنابراین این مکان مقدس نه به عنوان یک صخره سنگی صرف با قاب‌بندی هنری، بلکه به سبب اینکه تجلی امر مقدس به شمار می‌رود و برای پیروان اهل حق چیزی را نشان می‌دهد که دیگر آن سنگ سخت، زبر و بی‌روح نیست، مورد احترام و تقدس واقع شده است، امری قدسی که فقط برای پیروان اهل حق قابل مشاهده و درک است.

بر اساس آنچه بیان شد گوردخمه دکان داود به‌عنوان یک مکان مقدس، سه ویژگی و نقش مهم برای پیروان اهل حق دارد:

- نوعی ابزار ارتباط باخدا (امر قدسی) است.

- مکان بروز و تجلی قدرت خداوند است.

- این مکان به‌صورت یک شمایل محسوس و مشهود از این جهان مادی عمل می‌کند که تجلی‌گاه امر قدسی قرار گرفته است و این امر احترام و ستایش را برای پیروان اهل حق ضروری ساخته است.

در پایان باید خاطر نشان کرد که کارکردهای روان‌شناسی اماکن مقدس به نحوی است که بر روح و روان انسان اثر می‌گذارد و این اثرگذاری‌ها به حدی قوی و نیرومند است که این مکان‌ها به‌عنوان مکان‌هایی که مراجعه به آن‌ها آخرین امید و توسل محسوب می‌شود، در میان فرهنگ عامه مردم ما شناخته شده‌اند. ضمن آنکه انسان از بدو آفرینش در برابر حوادث طبیعی نیاز به نیروی مافوق و برتر را در خود احساس می‌کرد، نیرویی که بتواند او را از حوادث و بلاها حفظ کند. آنچه که توانست این نیاز را برطرف سازد دین و مذهب بود، اما برای اطمینان بیشتر به یک مکان مادی و ملموس نیاز داشت تا در کنار آن به

آرامش روحی و قلبی دست یابد و با معبود خود راز و نیاز کند. به همین دلیل اماکن مذهبی را برای این کار ساخت تا مکان و مأمونی برای آرامش روحی و قلبی و فروکش کردن آشفتگی‌ها، سرگشتگی‌ها و نگرانی‌های درونی انسان باشد.

یادداشت‌ها

۱. به دلیل حفظ اخلاق و امانتداری، از انتشار عکس کامل قباله پرهیز شده است.
۲. هدف از ارائه مبحث حلول (دونادون) در آیین یارسان، ارتباط مستقیم آن با موضوع مقاله است و نویسندگان مقاله هیچ نیت و نظری درباره پذیرش و صحت این عقیده ندارند و در این مقاله صرفاً به بیان روایات سینه به سینه و همچنین دفاتر خطی یارسان در باب حلول پرداخته شده است.
۳. بنا به اختلافاتی که درباره اسامی این «هفت تن» در میان برخی طوایف یارسان وجود دارد و برای جلوگیری از ایجاد هرگونه شائبه و نیز رعایت امانت و اخلاق از بازگو کردن اسامی هفت تن پرهیز شده است.

کتابنامه

- اتو، رودولف. (۱۳۸۰)، *مفهوم امر قدسی*، ترجمه همایون همتی، تهران: نقش جهان.
- القاضی، مجید. (۱۳۵۹)، *آیین یاری*، تهران: کتابخانه طهوری.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۶)، *مقدس و نامقدس*، ترجمه نصرالله زنگویی، تهران: سروش.
- الیاده، میرچا. (۱۳۸۰)، *مقدس و نامقدس*، ترجمه بهزاد سالکی، تهران: خرد ناب.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۳)، *تصاویر و نمادها*، ترجمه محمد کاظم مهاجری، تهران: نشر پارسه.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۳)، *نمادپردازی، امر قدسی و هنرها*، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران: نیلوفر.
- بررتون، جوئل. (۱۳۷۷)، «فضای مقدس»، ترجمه مجید محمدی. تهران: نامه فرهنگ.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۲)، «معماری مقدس، تجسم اصل تناظر میان عالم و آدمی» (کیمیای هنر. س ۲. ش ۸، ۱۷-۲۵).
- بهار، مهرداد. (۱۳۶۲)، *پژوهشی در اساطیر ایران*، تهران: توس.

- پرتوی، پروین. (۱۳۸۷)، **پدیدارشناسی مکان**، تهران: فرهنگستان هنر.
- تربیت جو، محمدعلی و اسلامی، سید غلامرضا. (۱۳۹۷)، «مکالمه انسان و مکان مقدس جستاری بر نقش مخاطب در فهم قداست مکان»، **هویت شهر**، س ۱۲، ش ۳۵، ۶۵-۷۴.
- تهامی، مرتضی. کاویانی راد، مراد. (۱۳۹۴)، «تبیین قلمرو و فضای برگزیده در اندیشه و اسطوره ایرانیان باستان»، **نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی**، س ۱۵، ش ۳۷، ۲۵-۴۶.
- جوادی، شهره. عرب سلغار، ندا. (۱۳۹۲)، «تجلی قداست آب در آرامگاه سعدی شیراز»، **نشریه باغ نظر**، س ۱۰، ش ۲۶، ۱۳-۲۲.
- حمیدیان، سعید. (۱۳۹۴)، **شاهنامه فردوسی بر اساس نسخه مسکو**، تهران: قطره.
- خدابنده، عبدالله. (۱۳۸۴)، **شناخت فرقه اهل حق (علی‌الهیان)**، تهران: امیرکبیر.
- خواج‌الدین، سید محمدعلی. (۱۳۶۲)، **سرسپردگان: تاریخ و شرح عقاید دینی و آداب و رسوم اهل حق (یارسان)**، تهران: کتابخانه منوچهری.
- دورینگ، ژان. (۱۳۷۸)، **موسیقی و عرفان (اهل حق)**، ترجمه سودابه فضائلی، تهران: انجمن ایرانشناسی فرانسه در ایران.
- دهقان زاده، سجاد و نامیان، حسن. (۱۳۹۷)، «قداست و نمدهای آن در بودیسم مه‌ایانه»، **دوفصلنامه پژوهش‌های ادیبانی**، س ۶، ش ۱۲، ۷-۲۸.
- دیاکونوف، ایگور میخایلوویچ. (۱۳۷۱)، **تاریخ ماد**، ترجمه کریم کشاورز، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- رالیسون، هنری. (۱۳۶۲)، **سفرنامه رالیسون (گذر از زهاب به خوزستان)**، ترجمه دکتر سکندرامان الهی بهاروند، تهران: آگاه
- ریویر، کلود. (۱۳۸۱)، **درآمدی بر انسان‌شناسی**، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۷)، **ارزش میراث صوفیه**، ج ۸، تهران: امیرکبیر.
- سلطانی، محمدعلی. (۱۳۷۱)، **سه گفتار تحقیقی در آیین اهل حق**، تهران: سها.
- سلیمی، مینا؛ شریف‌زاده، محمدرضا؛ بنی‌اردلان، اسماعیل. (۱۳۹۹)، «پدیدارشناسی مکان‌های مقدس با تکیه بر معماری ایرانی - اسلامی (نمونه موردی: مسجد تاریخی شیخ لطف‌الله اصفهان)»، **فصلنامه**

علمی عرفان اسلامی. س ۱۶، ش ۶۳، ۲۵۱-۲۶۷.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۶)، *قلندریه در تاریخ (دگردیسی های یک ایدئولوژی)*، تهران: سخن.

صفی زاده بوره که ئی، صدیق. (۱۳۵۷)، «سلطان اسحاق و آیین یارسان»، *بررسی های تاریخی*، ش ۵۷، ۱۳۰-۱۴۶.

صفی زاده بوره که ئی، صدیق. (۱۳۶۰)، *مشاهیر اهل حق*، تهران: کتابخانه طهوری.

صفی زاده بوره که ئی، صدیق. (۱۳۶۱)، *دوره هفتوا، جزوی از نامه مینوی سرانجام*، تهران: هیرمند.

صفی زاده بوره که ئی، صدیق. (۱۳۷۵)، *نامه سرانجام یا کلام خزان*، تهران: هیرمند.

فضایی، یوسف. (۱۳۸۴)، «چند کلمه درباره طریقه اهل حق»، *چیستا*، ش ۲۲۴ و ۲۲۵، ۳۱۳-۳۲۰.

کزازی، میرجلال الدین. (۱۳۹۲)، *نامه باستان: ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، ج اول، از آغاز تا پادشاهی منوچهر*، تهران: سمت.

گرابز، اولگ. (۱۳۶۷)، «حس قداست، ارزش های تقدیس شده در مکان های مقدس»، *مجله پیام یونسکو*، ش ۲۱۹، ۲۷-۳۱.

گویینو، کنت. (۱۳۸۴)، *سه سال در آسیا*، سفرنامه کنت دو گویینو، ترجمه هوشنگ مهدوی، تهران: قطره

گیرشمن، رومن. (۱۳۷۱)، *هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی*، ترجمه عیسی بهنام، تهران: علمی و فرهنگی.

مالرب، میشل. (۱۳۸۱)، *انسان و ادیان*، ترجمه مهراں توکلی، تهران: نی.

معین، محمد. (۱۳۸۳)، *فرهنگ فارسی معین*، تهران: امیرکبیر.

مالمیر، تیمور. (۱۳۸۷)، «گرد در شاهنامه». *مجله مطالعات ایرانی*. ش ۱۴، ۱۶۱-۱۷۴.

نوراللهی، علی. (۱۳۴۳)، *برهان الحق*، ج ۲، تهران: امیرکبیر.

واندنیرگ، لوئی. (۱۳۴۵)، *باستان‌شناسی ایران باستان*، ترجمه یوسف مجید زاده، تهران: دانشگاه تهران.

References

- Al-Qazi, M. (1980). *Religion of Yari*. Tehran: Tahoori Library. (In Persian)
- Bahar, M. (1983), *Search on the Iranian mythology*. Tehran: Toos.
- Bolkhari Ghahi, H. (2013). "Sacred architecture, the embodiment of the principle of correspondence between the universe and man." *Kimya-ye Honar*, 2 (8), 17-25. (In Persian)
- Brereton, J. (1998). "Holy space". Translated by Majid Mohammadi. Tehran. *Nameye Farhang*, 29, 128-149. (In Persian)
- Debevoise, N. C. (1942), "The Rock reliefs of ancient Iran", *Near Eastern Studies*, 1, 76- 105. (In English)
- Dehghanzadeh, S. & Namian, H. (2018). "Holiness and its manifestations in Mahayana Buddhism". *Bi-Quarterly Journal of Religious Research*, 6 (12), 7-28. (In Persian)
- Diakonov, I. M. (1992). *History of the Medes*. (K. Keshavarz, Trans) Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, Twelfth Edition. (In Persian)
- During, J. (1999). *Music and mysticism (Ahl-e Hagh)*. (S. Fazaeli, Trans). Tehran: French Iranian Studies Association in Iran, (In Persian)
- Durkheim, E. (1968), *The Elementary forms of the religious life*, (J. W. Swain , Trans). (In English)
- Eliade, M. (1997). *Holy and unholy*. (N. Zanguyi, Trans). Tehran: Soroush,. (In Persian).
- Eliade, M. (2001). *Holy and unholy*. (B. Saleki, Trans). Tehran: Kherad-e Nab. (In Persian)
- Eliade, M. (2014). *Symbolism, holy thing and arts*. (M. Salehi Allameh, Trans). Tehran: Niloufar. (In Persian)
- Eliade, M. (2014). *Images and symbols*. (M. K. Mohajeri, Trans). Tehran: Parseh Publishing. (In Persian)
- Ghirshman, R. (1992). *Iranian art during the Median and Achaemenid periods*. (I. Behnam, Trans). Tehran: Elmi va Farhangi. (In Persian)

- Gobineau, K. A. (2005). *Three years in Asia*. Travelogue of Comte de Gobineau. (H Mahdavi, Trans). Tehran: Qatreh. (In Persian)
- Graber, O. (1988). "Sense of holiness, values sanctified in holy places." UNESCO Message Magazine, 219. 27-31. (In Persian)
- Hermans, C. A. (2002). *Social constructionism and theology [Electronic Resource]*, 7. Brill. (In English)
- Herzfeld, E. (1941), *Iran in the ancient east*. London: Oxford University Press Macmillan Publishing. (In English)
- Javadi, S. & Arab Solghar, N. (2013). "Manifestation of the sanctity of water in the tomb of Saadi in Shiraz". Bagh-e Nazar Magazine, 10 (26), 13-22 (In Persian)
- Kazzazi, M. J. (2013). *Ancient Letter: Editing and reporting Shahname-ye Ferdowsi, Vol. I, From the beginning to the kingdom of Manouchehr*. Tehran: Samat. (In Persian)
- Khodabandeh, A. (2005). *Recognition of the Ahl-e Hagh sect (Ali Allahiyan)*. Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Khajeddin, M. A. (1983). *Surrender: History and description of religious beliefs and customs of Ahl-e Hagh (Yaresan)*. Tehran: Manouchehri Library. (In Persian)
- Mallerb, M. (2002). *Human and religions*. (M. Tavakoli, Trans). Tehran: Ney. (In Persian)
- Malmir, T. (2008). "Kurds in the Shahnameh". Journal of Iranian Studies, 14. 161-174. (In Persian)
- Minorsky, V. F. (1920-21), "Notes sur la secte des Ahlé Haqq", Revue du monde musulman, 40-41. 205-302. (In French)
- Minorsky, V. F. (1936), "Ahl-i Haqq", Encyclopaedia of Islam, Supplement to the First Edition. (In English)
- Moein, M. (2004). *Moein Persian Dictionary*, Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Mokri, M. (1974), "Le kalam gourani sur le cavalier au coursier gris, le dompteur duvent". Asiatique, 262. 47-93. (In French)
- Noorollahi, A. (1964). *Borhan al Hagh*. Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Otto, R. (2001). *The concept of the holy thing*. (H. Hemmati, Trans). Tehran: Naghsh-e Jahan. (In Persian)

- Partovi, P. (2008). *Phenomenology of place*. Tehran: Academy of Arts. (In Persian)
- Rawlinson, H. (1839), "Notes on a march from Zohab... to Kirmanshah, in the year 1836", *The Royal Geographical Society*, 9. 26- 116. (In English)
- Rawlinson, H. (1983). *Rawlinson's travelogue (crossing Zahab to Khuzestan)*. (E. Amanollahi Baharvand, Trans). Tehran: Agah. (In Persian).
- Riviere, C. (2002). *An Introduction to anthropology*. (N. Fakuhi, Trans). Tehran: Ney. (In Persian)
- Safizadeh B. K. S. (1978). "Sultan Ishaq and the religion of Yaresan". *Historical Studies*, 57. 130-146. (In Persian)
- Safizadeh B. K. S. (1981). *Celebrities of Ahl-e Hagh*. Tehran: Tahoori Librar. (in Persian)
- Safizadeh B. K. S. (1982). *Haftvane period*. Tehran: Hirmand. (In Persian)
- Safizadeh B. K. S. (1996). *Nameye Saranjam ya Kalam-e Khazaneh*. Tehran: Hirmand. (In Persian)
- Salimi, M; Sharifzadeh, M. R. & Bani Ardan, I. (2020). "Phenomenology of holy places based on Iranian-Islamic architecture (Case study: Historical mosque of Sheikh Lotfollah in Isfahan)". *Scientific Quarterly of Islamic Mysticism*, 16 (63). 251-267. (In Persian)
- Shafiee Kadkani, M. R. (2008). *Qalandaria in history (metamorphoses of an ideology)*. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Soltani, M. A. (1992). *Three research discourse in the religion of Ahl-e Hagh*. Tehran: Soha. (In Persian)
- Stronach, D. (1966), "The Kuh-I Shahrak fire altar". *Near Eastern Studies*, 25. 217- 227. (In English)
- Tahami, M. & Kaviani Rad, M. (2015). "Explaining the chosen territory and atmosphere in the thought and myth of the ancient Iranians". *Journal of Applied Research in Geographical Sciences*, 15 (37). 25-46. (In Persian)
- Tarbiytjoo, M. A. & Islami, G. R. (2018). "The conversation between Man and the Holy Place: An inquiry into the role of the audience in understanding the sanctity of place." *City Identity*, 12 (35). 65-74. (In Persian)
- Vandenbergh, L. (1966). *Archeology of Ancient Iran*. (Y. Majidzadeh, Trans). Tehran: University of Tehran. (In Persian)

Von Gall, H. (1995), "Dokkan-e Dawud", Encyclopedia Iranica, 7. 472-474.
(In English)

Zarrinkoob, A. H. (1998). *The value of Sufism's heritage*. Tehran: Amirkabir.
(In Persian)